

АЙҚЫН

КЕМЕҢГЕР ШҰҒЫЛАСЫ

Мұхтар Әуезовтің 120 жылдық мерейтойына орай туған ойлар

Ұлылық Ұлағаты

Ұлылықтың бір өлшемі – аспан. Бұл дүниеде одан биік, одан кең не бар?! Ұша білген қанатқа дүние кең дейтініміз де содан. Әйтсе де биікке аңсары ауған құштарлар қаншалық көп болса, сол биікке шырқап шыққан қырандар соншалық аз. Ол заңды да. Биіктік – таланттар мен қанаттылардың ғана мекені. Құр қызығу мен құрғақ құштарлық құшағына сыймайды ол. Өмірдің осы бір қатал, әділ заңы өнерге де тиесілі. Содан да болар қаламгерлер көп болғанымен қанаты талмас қыран тектес талант алтындай аз, жарқыраған жақұттай қат.

Өмірдегі сияқты өнерде де оңай бақыт болмайды. Қымбаттың бәрі қиынға түседі. Жазушы жолы – шың мен шыңыраудың екі аралығында қиын асуға өрмелеген таудың тар жол, тайғақ кешуі тәрізді. Оң жағындағы шыңға көз тіксең де, сол жағындағы шыңырауға қарасаң да басың айналып, табаның тайып кетуі кәдік. Сондай қиын жол, қиян асуда қарсы алдыңнан адастырмас жұлдызың болып жанатын кемеңгердің бірі емес, бірегейі – Мұхтар Әуезов! Ол алысты нұсқар, асқарға бастар жарық жұлдыз сияқты.

Сонау зеңгір аспанда жұлдыздар қаншалықты көп болса, аты мен заты белгілі жарқыраған жарық жұлдыздар соншалық аз. Ондай жарық жұлдыздарды көп жұлдыздардың өзі де көлегейлей алмайды. Әдебиет әлеміндегі сондай жарық жұлдыз Мұхтар Әуезов екенін ешкімнің ажарына қарамайтын қатал уақыттың өзі дәлелдеді. Бір ғана дәлел. Кеңес үкіметі кезінде әлем әдебиетінің 200 томдығы жарыққа шықты. Он бес республиканың ең беделді, ең білімпаз әрі өте әділ әдебиетшілері мен ғалымдарынан түзілген қатал қазылар тобы адамзат тарихындағы барлық асыл қазынаның ең таңдаулыларын іріктеп, тарих тезінде, замана дауылда азып-тозбаған жауһар шығармаларды сол 200 томға топтастырды. Сол асылдардың асылы жинақталған баға жетпес қазынадан Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының төрт кітабы ойып тұрып орын алады. Николай Тихонов, Шыңғыс Айтматов, Константин Симонов, т.б. әлемге әйгілі тұлғалардың өзі көп қаламгерлермен бірге жалпы жинақта ғана бас қосқанда бір өзі білдей бір төрт томмен топ жарған ұлылықты құдірет десе болар!

Токсаныншы жылдары Оңтүстік Африкада кимберлит трубасынан XX ғасырдағы ең үлкен алмастардың бірі табылды. Одан бриллиант алу үшін әлемдегі ең таңдаулы зерлеуші шақырылды. Атақты шебер кимберлит трубасындағы алмастың қыр-сырын ұғу үшін тек оны зерттеуге ғана бір жыл уақытын сарп етті. Содан соң ғана алмасты қырнап, өңдеп, зерлеуге кірісті. Одан кейін төгілген тер мен асқан шеберліктен өмірге қай қырынан қарасаң да жарқырап тұрған асыл текті бриллиант келді. Соншалықты тыңғылықты зерттеусіз, оның табиғатын ұқпайынша, шелектеп тер төкпейінше, сондайлық ғаламатты өмірге әкелу мүмкін емес еді, зерлеушінің бір ғана қателігі сәтсіздікке әкеліп соғар еді. Әлемдік деңгейдегі ұлы суреткер Әуезов еңбегін, Әуезов талантын жусан иісті бриллиант зерлеушінің аса нәзік, аса ауыр асқан шеберлігімен бейнелеуге болады.

Ұлы суреткерді бір кісідей білген белгілі орыс жазушысы Анна Борисовна Әуезов жайлы «Дала бәйтерегі» атты естелігінде былай деп жазыпты: «Романда кейін қосылған эпизодтар аз болғанымен, оны шығармасын шұқылап өңдей беруге құмар адам еді деп айта алмаймын. Ол кейбір тұстарды қайта жазатын, одан гөрі қысқартуы көп болатын, соның бәрін шығарма сүйегіне тігісін білдірмей жымдастырып жіберуге мейлінше, күш салатын. Оның кейін қосқандарын іс жүзінде айыру мүмкін емес.

Ол ауыр жұмыстан бас көтере алмай жүріп, ертеңгісін ойлайтын адам еді. Оның бар тірлігі арындап алға шауып отыратын. Табиғатта сирек кездесетін еңбекқор жазушы бір маңызды шаруадан екінші бір маңызды шаруаға тез ойыса салатын және ұсақ-түйек көр-жерге шашылмай тек маңызды мәселелерге бой ұратын, оның жұмысының бәрі ірі планды жұмыстар еді. Ол ешуақыта шаршауды, шау тартуды мойындамайтын адам сияқты еді».

Бұл да үлгі алуға тұратын ұлылық!

«Бәлкім, сырт көзге бұл сөзіміз ерсі де көрінуі мүмкін. Алайда Әуезовтен кейін қазақ жазушыларына әдеби еңбек тым қиындап кеткенін жасыра алмаймыз. Ол жарық жалғанның алдында жақсы аттандырып кеткен әдебиеттің биік деңгейін төмендетіп алмау қай-қайсымызға да оңайға түсе қоймас» – деп ескертіпті көркемсөздің көрнекті шебері Тахауи Ахтанов «Сөз сикыршысы» атты мақаласында («Біздің Мұхтар». «Жазушы» баспасы, 1976 жыл). Орайымен айтылған осы орынды сөзді ұлы ұстаз Мұхтар Әуезовтің өсиеті деп қабылдасақ, жаза басып, жаңылыспасымыз айдан анық. Қазақ әдебиеті Әуезов кезіндегіден әлдеқайда тереңдеп, әлденеше өсіп кетті. Әсіресе, проза жанрындағы жауһарларымыз бірнеше ғасырлық тарихы бар Батыс пен Шығыстың озық үлгілерімен иықтасып тұр. Осы өсуге Әуезов шығармашылығының әсері, ұстаздық көмегі көп болды. Әйтсе де, «Әуезовтен кейін тым қиындап кеткен әдеби еңбек» әзірге Әуезов деңгейіне жете алмай жатыр. Ахтанов айтқан ақиқаттың бір сыры осы.

КЕМЕҢГЕРМЕН КЕЗДЕСУ

Бұл оқиға өткен жиырмасыншы ғасырда, дәл айтқанда 1959 жылдың күзінде болып еді. Сол кездегі Киров, бүгінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіне оқуға қабылданған бір топ бозбала Оңтүстік Қазақстан облысының Мақтаарал ауданында мақта теріп жүргенбіз. Үлбіреп тұрған аппақ мақтаны қауашығынан алып, беліңе байлап алған ала қапшыққа салатын бұл жұмыс жігіттің қолы емес екен. Еңкейе-еңкейе белің талады, мақтаны тез терсең, қолыңды мақта қауашығы жарақаттайды, баяу терсең, күндік норманды орындай алмай, қабырға газетінде сыналып, күлкіге ұшырайсың. Үлпілдеген, салмақсыз ақ мақтадан күніне пәлен килограмм теру оңай емес. Жұмыс ауыр. Жағдайымыз онша жақсы емес, университеттен келген бес жүз қырық қыз бен жігіт бір қазаннан ас ішеміз. Таң алдында тұрып, асығыс тамақтанып, күн ұясынан шықпай жатып мақта теруге кірісеміз. Үзіліс жоқ. Түскі асты мақталыққа әкеліп береді. Содан қас қарайып, күн батқанша дамыл жоқ. Жұмыс та жұмыс. Күндік норма – әскери тәртіп. Жататын жерімізге келіп, кешкі ас ішіп болғанша түнгі он екі болады. Таңертең ерте, сағат алтыда тұру керек. Шаршағанымызға қарамастан, түнгі он екіден кейін болатын киноға не биге барамыз. Ертесіне ұйқылы-ояу жүріп таңғы ас ішіп, тағы да ауыр жұмысқа жегілеміз. Соның бәріне шыдас берген қайран жастық-ай! Сол бір бірсарынды өтіп жатқан күздің сұп-сұр сұрғылт күндерінің бірінде Алла Тағала бізге күтпеген қуаныш сыйлады. Қойнымызға сыймаған ол қуаныш ұлы ұстаз Мұхтар Әуезовпен жүздесу еді. Атақты «Абай жолы» роман-эпопеясы әлемді аралап кеткен Әуезов енді бүгінгі күн тақырыбына қалам тартып, заман талабына орай замандастар бейнесін жасауға бекініпті. «Жаңа романына жаңа кейіпкерлер іздеген Әуезов оңтүстіктің аудан, ауылдарын аралап жүр» деген хабарды құлағымыз шалған. «Шіркін-ай, Әуезов біз жұмыс істеп жатқан Мақтааралдың Киров бөлімшесіне келсе ғой» деп армандап жүрген күндердің бірінде өзіммен бірге университеттің бірінші курсына қабылданған жерлесім Қойшығара – бүгінгі белгілі қаламгер Қойшығара Салғарин:

– Әне, ана жаққа қараңдар, – деді. Бірнеше жеңіл машина таспадай тартылған теп-тегіс асфальт жолдан бұрылып, ойқы-шойқы дала жолымен тура бізге қарай беттеп келеді екен. Алда «Чайкаға» ұқсас ұзын қара «ЗИМ». «Бұлар кімдер?» деп ойлап үлгергенше, жеңіл машиналар легі мақталықтың шетіне келіп тоқтады. Алдыңғы машинадан түскен ортадан жоғары бойлы, кереқарыс кең мандайы күн нұрымен шағылысқан, етжеңді, бұйра шаш кісіні жазбай таныдық. Ол ойлы жүзін өзіміз газеттерден жиі көріп жүрген сөз зергері, ой алыбы Мұхтар Әуезов еді.

Күтпеген қуанышқа кез болған біздер жүгіре басып, Әуезовтің қарсы алдына келіп кілт тоқтадық та:

– Ассалаумағалейкум, Мұхтар аға! – деп жапатармағай жарыса сәлем бердік. Сәлемімді алып, бізге сүйсіне қараған Әуезов шабыттана сөйледі:

– Пәлі, өздерің төркіндерің келген келіндей қуандыңдар ғой. Жөн, жөн-ақ! Мен сендердің төркін жұрттарың университеттен келдім ғой. Иә, балапандарым, жағдайларың қалай? Жұмыстарың жеңіл емес, әрине. Жатын орындарың жайлы, ас-суларың сайлы ма? Ешкім ренжіткен жоқ па, сендерді? Бәрі дұрыс па?

– Жақсы.

– Бәрі дұрыс.

– Жақсы, – десіп жарыса сөйлеп жатырмыз бәріміз.

– Ал мұнда университет ұстаздарынан кім бар? Басшыларың кім? – деп сұрады Әуезов.

– Мен бармын, Мұхтар Омарханұлы, – деді отыздың о жақ, бұ жағындағы сұңғақ бойлы сұлуша келген орыс жігіті.

– Сәлеметсіз бе? Аты-жөніңіз?

– Плахин.

– Қай кафедрадансыз?

– Әскери кафедрадан.

– Шамасы, жаңа кадр боларсыз? Біраздан бері болса білсем керек еді, – деді Әуезов Плахинге барлай қарап.

– Университетке жұмысқа тұрғаныма бір-ақ жыл болды, – деді Плахин Маршалдың алдында тұрған офицердей тіп-тік, ашаң денесі сымдай тартылып. – Ал Плахин жолдас, не айтасыз? Студенттердің жағдайы жақсы ма? Олардың еңбегі, тұрмыс жағдайына орай жергілікті басшыларға айтар талап, тілектеріңіз бар ма? Қысылмай баяндаңыз.

– Ешқандай өтініш жоқ. Бәрі жақсы, Мұхтар Омарханұлы.

– Біздің филфактан, журфактан қанша студент бар мұнда?

– Филфактан отыз, журфактан жиырма.

– Е, менің лекциямды тыңдайтындар елу екен ғой.

– Елу деген де бір қауым ел, – деп қалды Плахин.

– Көріп тұрсыздар ғой, – деді Әуезов енді бір сәт арқа тұсында тұрған жолсеріктеріне басын бұрып – бұл тұстан зу етіп, өте шықпай қырық шақырым кері жүріп келген еңбегіміз еселеп қайтты емес пе? Балапандарымның қуанғанын көрмейсіңдер ме? Адамның адамға қуаныш сыйлауынан асқан бақыт бар ма?!

– Дұрыс айтасыз, Мұқа! Студенттер ғана емес, сіз өзіңіз де толқып тұрсыз ғой. – Қуанып та тұрмын. Бұл жастар біздің болашағымыз. Еліміздің ертеңін көріп тұрмын бұларға қарап, – деді келбетті кең маңдайын күн сәулесі аймалаған кемеңгер Әуезов жұмсақ жымыып.

– Өзіңіздей ұлы ұстаздан тәлім алатын бұл жастар бақытты ғой, – деді әңгімеге араласып. Әуезовтің тағы бір жолсерігі.

– Иә, оған сөз бар ма? – деп қостай кетті тағы бірі.

– Бізге ат басын бұрғаныңызға рақмет! Сізге мың мәрте тағзым, – деді ортамыздағы бізден бес-алты жас үлкен Шафқат атты студент.

– Рақмет деген – ұлы сөз, – деді Әуезов оң қолымен мұрнын саумалап.

– Біздің қырық шақырым бері бұрылып, қырық шақырым кері қайтатын ұзынырғасы

сексеннен аспайтын аз еңбегімізге бұдан артық баға болмаса керек.

– Солай емес пе, жолдастар?

– Иә, солай.

– Дұрыс айтасыз.

– Дәл солай, – десті Әуезовтің жолсеріктері.

– Ал, жас достарым, Алматыда, университетте кездескенше. Жолыққанша жол жақсы, көріскенше күн жақсы болсын! – деп студенттерге мейірлене қарады ұлы ұстаз. Сол сәт мұңлы, ойлы жанары таңғы шықтай мөлдіреп, нұр төгілген Әуезовтің жүзінен оның тебіренген терең сезімін көргендей болдық.

– Жолақысы жүрсе бітеді. Ал енді жүрелік, – деді Әуезов жолсеріктеріне.

– Біз, сол жылы студент атанған жастар, кедір-бұдыр дала жолында шайқалып бара жатқан жеңіл машиналарға қадала қарап, біраз тұрып қалдық.

– Қап, фотоаппараттың болмағаны-ай, – деді Өтежан Нұрғалиев.

– Әуезовтің өзімен суретке түстік деп мақтанып жүретін едік.

– Сол күнгі сол бір қуаныш әлі есте...

Сол керемет көркем кермиық көрініс, сол сымбаты бөлек сұлу сурет күні бүгін де көз алдымда. Сірә да, естен кетпейтін сол бір сәулелі сәт еске түскенде жүрек шіркін сыздап сала береді. Алыстаған сайын биіктей беретін ұлы Әуезовті бір біз ғана емес, келер ұрпақ, кемел тарих аңсайды, сағынады. Сағындым сені, ұлы ұстаз! Аңсадым сені, Мұқа! Бұл – сарқылмайтын сағыныш, мәңгілік сағыныш!

Иә, бәрі есте. Оңтүстіктен аман-сау оралып, сабаққа да кірістік. Біз, біз дегенім курстастарым Қойшығара Салғарин, Өтежан Нұрғалиев, Өзбек Кесікбаев, Нұржамал Ботабаева, Тұрсынзада Есімжанов, Абдулхамит Мархабаев, Мұхаммед Мезгілбаев, Ғазизбек Тәшімбаев, т.б. журналистер дайындайтын факультетке қабылданғанбыз.

Филология факультетінде кейде кейбір лекцияларға бармай қалатын біз – болашақ журналистер Әуезовтің дәрісін тыңдауға ынтықпыз. Енді қайтпек керек. Арамыздағы бізден бірер жас үлкен Мұхаммед оның да жолын тапты. Филология факультетінде Әуезовтің дәріс окитын уақыты мен аудиториясын біліп аламыз да, сол жерге филологтардан бұрын барып, отырып аламыз. Есіктен кіргеннен шығып бара жатқанға дейін сөйлеп, толымды ойлар толғайтын әр сөзі көркем, әрбір сөйлемі көсем Әуезовтей шешен ғұламаны тыңдау бақыты бұйырған ұрпақпыз біз!..

– Әлі есімде, 1960 жылы университеттің сол кездегі Киров пен Панфилов көшесіндегі ғимаратының үлкен залында Мұхтар Әуезовпен кездесу болды. Зал толы халыққа қыдырта көз тастап, сәл ойланған Әуезов құлаққа жағымды қоңыр үнмен сөйлеп кетті. Алғаш сөз бастағанда тұсаулы тұлпардай кібіртіктеп, кідіре кедір-бұдырлау сөйлеген ғұлама бес-алты минуттан соң көсіле көркем сөйлеп, теңіздей терең ойлар айтты. Сол күні ерекше бір шабытпен шешіле сөйлеген шешеннің сол кездегі жас қаламгерлер Тұманбай Молдағалиев, Сағи Жиенбаев, Қадыр Мырзалиев, т.б. қарата олардың шығармашылығынан «Жыл келгендей жаңалық сеземін» дей келіп, талантқа қояр талап кемімесін деген оймен айтқан: «Толыспаған Толстойлар, шала Шекспирлер» дегені ілезде қанатты сөзге айналып кетті.

Сол бір күнгі тарихи сөзінде Әуезов: Образ болмай, ойдың да қасиеті болмайды. Жұрт айтып жүрген ойды сіз де айтасыз. Жұрт айтпаған ойды айту – анда-санда бір ұшырасатын бақыт, ол ырыс... ойдың көпшілігі жұрт айтқан ой болуы мүмкін, бірақ соны басқаша түрде айта білудің өзі бақыт» дей келіп, «Жастардың осы бастан бірнеше әдеттен сақ болу» жайын аталық қамқорлықпен ескірткен тұста көркемсөз, көсем оймен көсілді-ау жарықтық Мұқан. Ақ өлең болып ағытылған сол бір ақыл, нақыл сөздер арада алпыс жыл өтсе де әлі ескірген жоқ. Мына бір үзік үзінді соған айқын айғақ: «Ең алдымен, жақсы екен деп асқақтамау керек, тумай тұрып толдым, жазбай жатып болдым деуден қашу керек. Бұл мінез адамды жаман нәрсеге апарып ұрындырады. Арақ ішу, мастану осыдан туады. Лениннің, Горькийдің кішіпейілдік сияқты жақсы дәстүрі бар. Осыны үйрене, білу керек. Мастану дегенді көрмей жүрген жоқсыздар, болып қалдым екен деп алдыңғыны мүйіздеп, шынтағымен қаққылап, өз-өзіне ғашық болушылық – бұл адамның үлкен соры. Бұл – ең алдымен, өзімшілдікті, күншілдікті туғызады. Мәдениеті аз әдебиеттерде бұл – үлкен сордың бірі.

Екіншіден, жақсы еңбек жаздым, танылмады деп қорықпаңдар, танылмаған Шекспир мен танылмаған Толстой көп бола береді деп ойламаңыздар. Олар дүниеде біреу-ақ. Олар көрінгенге мысал емес. Шала Шекспирлер, толыспаған Толстойлар танылмай жүре берсін. Одан келер-кетер аз ғана. Өңірі табылмаған тау, тереңі танылмаған өзен бар ма? Біздің өмірімізде баға берілмей қалған қасиет бар ма? Бағалы-бағаланбай келген қасиет жоқ. Советтің адал сыны, әділ бағасы құмның түкпіріндегі Кербебаевты да таныды, тапты да ғой. Кішкентай чукчаның Рытхэуін, туваның Салчак Токасын таныды да, тапты ғой. Ақындық жақсылығым танылмайды деп ойламаңыздар. Бұл – ұлы ғұламаның жазып алып оқыған сөзі емес, ауызша ағытылған ақиық тіркестері еді, ал жазған кезде жауһардай жарқыратушы еді, жарықтық.

Әуезовті аса жоғары бағалаған парасатты пікірлерді Михайл Шолохов та, Александр Фадеев те, Андре Стилль де, Николай Тихонов та, Александр Корнейчук та, Берді Кербәбаев та, Мұстай Кәрім де, Расул Ғамзатов та, Бенжамин Матип те, өзіміздің Ғабит Мүсірепов те, талай елдің талай тарланбоздары айтыпты. Солардың бірі – Николай Погодиннің: «Қазақстан үшін Әуезов – екінші Абай, біз үшін шығыстың Шолоховы» деген сөзінің екінші бөлігіне бақиға атанған сәтте айтылған сөз ұлы суреткер тұлғасын ашуда кемел емес, кем соғып отыр. Олай дейтінім, Әуезов Шығыстың ғана емес әлем әдебиеті мен мәдениетінің Шолоховы. Ұлы ұстаз Мұхтар Әуезов – ұлт әдебиетін ғана емес, әлем мәдениетін жаңа биікке көтерген ұлы суреткер. Көркемсөз бен кемеңгер ойдың алыбы ол!

Тарих – Ана ұзақ толғатып, сирек туатын ұлы тұлғалар бір халықта ғана емес, бар халықта да бар. Олар – бір ұлттың ғана емес, барлық ұлт, барша халықтың мақтанышы. Әлемдік асыл қазынаға олар қосқан жауһарлар – адамзаттың ортақ игілігі. Көркемсөз бен кемеңгер ой алыбы Мұхтар Әуезов – осы санаттағы саңлақ. Ол өткен – жиырмамыншы ғасырдағы алыптар тобының көшбасшысы. Ақ ала бас шыңдары алқаракөк аспанмен таласқан асқар таулар қашықтан қарасаң, айбынды сұсты, кейде тіпті суық болып көрінеді. Ал сол алыстан айбынды көрінген асқар таулардың жанына жақын келсең, өзгеше бір жылылық, тартымдылық табасың. Кісілік пен кішіліктің ертеден егіз екенін танысың. Алыстан асқақтаған зеңгір таулар жанына келсең, жайқалған бау-бақша, бауырынан құлай аққан сыңғыр бұлақ, төсінен көкке шаншылған сыңсыма көк майса, көгерім талымен аялап, саясына алады. Ұлы таулар мен ұлы адамдар арасында ғажайып бір ұқсастық, ұқсастық ғана емес-ау, табиғи туыстық, оны айтасыз, қандастық, тұтастық бар. Есімі мен еңбегі елімізге, оны айтасыз бүкіл дүниежүзіне мәшһүр алыптар жайлы көңілге түйер ойдың бірі – осы.

Сәбит ДОСАНОВ
жазушы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, М.Шолохов атындағы
халықаралық сыйлықтың иегері